

7. Червоний терор у Криму

Після захоплення влади в Петрограді партія більшовиків розпочала так звану «тріумфальну ходу радянської влади» по всій території колишньої імперії. Особливу увагу вони звернули на Крим, стратегічне значення якого високо цінувалося. З Петрограда до Криму постійно прибували великі групи агітаторів і моряків Балтфлоту.

Одна з перших масових хвиль терору прокотилася по кримській землі наприкінці січня 1918 р. Організаторами терору були ревкоми і севастопольські матроси — основна база більшовиків у Криму. З особливою жорстокістю масові страти здійснювалися в Севастополі та Євпаторії. В. Єлагін* у своїх споминах зазначав, що серед більшовицьких керівників лише Ю.Гавен і М.Пожаров намагалися протестувати. Але з ініціативи голови Євпаторійського комітету РСДРП(б) Ж.Міллера (згодом він очолив Сімферопольський ревком) і голови Євпаторійського ревкому більшовика М.Демишева були проведені повальні арешти та розстріли¹⁷². Після чергової серії розстрілів Ж.Міллер закликав «знищити всю буржуазію, незважаючи на засоби»¹⁷³.

Події 21 — 24 лютого 1918 р. вийшли за межі всього того, що було раніше. Початок поклала нова хвиля вбивств у Севастополі. Чорноморськими матросами, які вже зазнали смаку до насильства, керувало бажання негайно розправитися з «власниками й антирадянськими змовниками». Член Севастопольської ради більшовик Рябоконт відверто заявив: «Усю буржуазію треба розстріляти. Зараз ми перебуваємо при владі, тому вбиваємо. Яка це революція, коли не різати буржуазію!»¹⁷⁴

Близько 21-ої години вечора 20 лютого на лінкорі «Борець за свободу» відбулися збори комітетів кораблів, які вирішили «змусити буржуазію схилити голову». О 2-й годині ночі озброєні юрби матросів розпочали в місті масові обшуки, грабунки і вбивства. Про ці події свідчив вцілілий в'язень севастопольської тюрми: «О другій годині ночі у в'язницю ввірвалася перша банда матросів, які пред'явили комісарові в'язниці вимогу про видачу, відповідно до списку, для розстрілу... ув'язнених. Комісар по телефону запросив раду, як йому бути, видавати чи ні. З ради відповіли: видавати усіх, кого вимагатимуть матроси. Їх розстріляли впритул і вже мертвих били прикладами і каменями по голові. У забитих зняли верхній одяг, черевики, каблучки, гаманці»¹⁷⁵.

* Євпаторійський більшовик, який не визнав необхідності жовтневого перевороту і навіть відкрито заявив про це в центральній пресі. — *Авт.*

Група членів Раднаркому Криму. 1918 р.

21 лютого 1918 р. РНК видала написаний Леніним декрет «Соціалістична вітчизна у небезпеці». Восьмий пункт декрету проголошував: «Ворожі агенти, спекулянти, громили, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці»¹⁷⁶. Текст декрету, що санкціонував страти, телеграмою був доведений до відомих керівників органів радянської влади в Севастополі. Матроси знову почали вбивати. За дві ночі вони розстріляли до 400 осіб.

Вакханалію севастопольських вбивств перервали робітники. «Вони своїм енергійним, збройним втручанням приборкали диких звірів і поклали кінець безглузді, нелюдській бойні, — повідомлялося в кореспонденції газети «Кримський вестник». — І якби не їхнє втручання, хто знає, скільки ще кривавих жертв поглинуло б Чорне море»¹⁷⁷.

Для розуміння ситуації, що тоді склалася в Криму, наведемо висловлювання Юрія Гавена: «Треба визнати, що однією з найбільших помилок у політиці Таврійського ЦВКу в особі, головним чином, його голови (А. Слуцького. — *Авт.*) було те, що він дозволяв загонам робити самостійні (на розсуд штабів) і без контролю судових органів обшуки, масові вилучення цінностей, що тягло за собою розкладання цих слабо дисциплінованих загонів і озлоблення населення. Зокрема, необхідно згадати про очолюваний Шмаковим Чорноморський загін. Займаючись експропріацією буржуазії протягом 5—6 тижнів, він цілком розклався і став небезпечною загрозою самому ТаврЦВКу»¹⁷⁸.

17 квітня 1918 р. на зборах представників берегових і судових частин та майстерень Севастополя щодо оборони Криму А.Слуцький відверто казав: «Кидатися у війну ми не можемо, бо Червона гвардія перетворилася

на банду мародерів»¹⁷⁹. І це було саме так. Під час першої хвилі червоного терору лише у Севастополі загинуло 600 осіб¹⁸⁰. Цілком можливо, що й ця цифра занижена.

Хвиля терору прокотилася й по інших містах. За словами генерала П.Врангеля, який у той час мешкав у Криму, розстріли (хоча і не в таких розмірах, як у Севастополі) відбувалися і в Ялті¹⁸¹.

У Сімферополі вбито 170 мирних жителів, яких зарахували до «світової буржуазії»¹⁸². Терор і там став масовим, але був спрямований не тільки проти «класово чужого елемента», але й проти недавніх союзників: розстрілу підлягали усі есери та меншовики¹⁸³.

Очевидець свідчив: «У 70-літнього Масловського після 16 (!) обшуків знайшли металеву попільничку у формі півкулі. «Дивися, старий буржуй, у тебе, значить, бомби!», — заявив один із них. Забили на шосе»¹⁸⁴.

У Феодосії голова місцевої ради Федько 22 лютого 1918 р. видав декрет, в якому зазначалося: «Військово-революційний комітет для зміцнення радянської влади та ведення боротьби з контрреволюцією в усіх її виявах не зупиниться ні перед якими рішучими заходами, включно до застосування збройної сили»¹⁸⁵.

У Євпаторії червоні війська з'явилися 14 січня 1918 р. Почалися масові арешти офіцерів, заможних і тих, на кого показували, як на контрреволюціонерів. За 3 — 4 дні було заарештовано понад 800 осіб. За зиму 1918 р. у Євпаторії — цьому відносно невеликому місті — було репресовано близько тисячі мирних жителів¹⁸⁶.

Червоний терор здійснювався і по селах. Спочатку селянам наказали здати всі недоїмки за кілька років, починаючи з дореволюційних часів. Оскільки борги через обставини воєнного часу були величезними, а грошей, щоб негайно сплатити їх, у населення не було, по Криму знову прокотилася хвиля репресій. Потім більшовики визнали, що цей крок був помилковим. Проте він остаточно відштовхнув від радянської влади основну частину селянства Криму, велику частину якого склали татари¹⁸⁷.

Коли у квітні 1918 р. до Криму вже підступали німецькі війська, більшовики почали зганяти селян до Перекопу для риття окопів і поглиблення ровів. Подібні дії викликали нові селянські заворушення, і в «бунтівні» місцевості були послані каральні загони. Першого такого удару завдали по Алушті, яку більшовики вважали центром заворушень. Туди направили спочатку піший загін, а потім — міноносця із десантниками. 24 квітня, після тривалого артилерійського обстрілу, з міноносця на берег зійшли матроси і почали знищувати місцеве населення. Свідок цих подій уже зга-

А.І.Слущкий.

Бронепоезд, обладнаний у Севастополі і укомплектований матросами-чорноморцями.

дуваний більшовик В.Єлагін пізніше писав: «Матроси, зламавши опір повсталих, увірвалися до містечка. Розсипавшись у погоні за тими, хто відступав по його вузеньких вулицях, рубали без пощади всіх татар, які їм траплялися». Населення Алушти та навколишніх сіл, «кинувши свої оселі, бігло в гори і ховалося там аж до того моменту, коли матроські загони, що пройшли з боєм майже до Сімферополя, були відтягнуті в Ялту, а Алушту 27 квітня зайняв ескадрон німецьких уланів»¹⁸⁸.

Про події, які сталися тоді в Алушті, докладно відомо із свідчень Хафіза Шамрата — мешканця села Коробек. Вони були викладені у протоколах слідчої комісії кримського Курултаю: «До вечора підійшла міноноска, спустила шлюпку, і в цей час із боку Ялти прибули червоногвардійці... Озброєні греки ходили по будинках і вбивали татар. Так ми пролежали, зачинившись, із середи до понеділка. Вони отут убивали три дні, починаючи з вечора в середу, у четвер і п'ятницю до вечора. З Ялти прибув спеціальний грецький загін чисельністю в 300 — 400 осіб. Після прибуття цього загону в Алушту до нього приєдналися і місцеві греки, здебільшого «темний елемент». У суботу більшовики видали декрет про те, що більше убивств не буде, після чого голова мусульманського комітету з червоним хрестом на рукаві розпочав поховання забитих»¹⁸⁹.

Наприкінці квітня 1918 р. більшовики покинули Крим. Наступний прихід їх відбувся через рік. 14 квітня 1919 р. була створена Кримська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем, яка повинна була «забезпечувати виконання розпоряджень обласного ревкому». Це означало винищення всіх тих, хто насмілювався виказувати невдоволення встановленими порядками. Режим «революційної законності» викликав нові хвилі червоного терору.

Вступ радянських військ у Севастополь.

Ставлення більшовицького уряду до політичних опонентів в 1919 р. було більш стриманим, ніж у 1918 р. Кримська надзвичайна комісія видала суворий наказ про заборону самочинних обшуків, арештів, самосудів, реквізицій тощо. Тому такого масового терору, як у 1918 р., в Криму не спостерігалося, хоча терор й надалі залишався засобом офіційної політики. Есери, меншовики, анархісти, національні організації у 1919 р. уникли жорстоких репресій і навіть брали участь у ревкомах та профспілках. Проте на пресу і пропаганду більшовики наклали суворе обмеження. Газети, затавровані як «буржуазні» («Крымский вестник» та ін.), негайно закрили. Так було до 12 червня 1919 р., коли в Криму висадився десант денікінського генерала Я.Слашова, а уряд більшовицької республіки евакуювався до Нікополя, потім — у Київ.

Втретє більшовики прийшли до Криму й остаточно захопили його наприкінці 1920 р. У жовтні почалася вирішальна битва за півострів, на якому закріпилася армія П.Врангеля. 7 — 17 листопада війська Південного фронту червоних під командуванням М.Фрунзе здійснили головну наступальну операцію — перехід через Сиваш і штурм Перекопу.

Ще 12 вересня 1920 р. газета «Правда» надрукувала «Відозву до офіцерів армії барона Врангеля» з пропозицією амністії тим, хто перейде на бік радянської влади. 11 листопада М.Фрунзе звернувся по радіо з цією пропозицією до врангелівських офіцерів. З аналогічними закликами виступила й реввійськрада фронту.

Однак це були лише слова. У Російському державному архіві соціально-політичної історії збереглася частина записки, яка була написана В.Леніним десь наприкінці жовтня — на початку листопада 1920 р. і адресована заступникові Л.Троцького Є.Склянському. Виходячи з тексту за-

Члени Південноросійського уряду на чолі з генералом П.Врангелем. 1920 р.

писки та хронології її написання, можна зробити висновок, що вона стосувалася подій, котрі розгорталися в Криму. У ній говориться наступне: «...чудовий план! Докінчуйте його разом із Держинським. Під видом «зелених» (ми потім на них і звалимо) пройдемо на 10 — 20 верст і перевішаємо куркулів, попів, поміщиків. Премія: 100 000 карбованців за повішеного»¹⁹⁰. Коментарі, як кажуть, зайві.

У Криму залишилась значна кількість солдатів та офіцерів, які не побажали або не змогли залишити півострів. Кількість тих, хто потрапив до більшовицького полону, в літературі називається різна. Так, у виданні «Гражданская война в СССР» зазначено, що за час бойових дій війська Південного фронту взяли в полон 52,1 тис. солдат і офіцерів¹⁹¹. За підрахунками кримського вченого В.Брошевана, у полон потрапило 54 696 врангелівців. Загальна кількість військових, які перебували у листопаді 1920 р. в Криму, дорівнювала 200 тис., а після евакуації, за підрахунками дослідників братів О. та В.Зарубіних, їх залишилось кілька десятків тисяч¹⁹².

Серед тих, хто залишився в Криму, були люди, котрі не бачили для себе майбутнього за кордоном, чи наївно повірили в оголошену більшовиками амністію. Так, під час реєстрації при заповненні опитувального листка багато білих офіцерів на питання «Чому Ви не поїхали разом з Врангелем?» відповідали так: «Від'їзд не відповідав моїм поглядам» (М.Ведринський), «не бажав покидати Росію і коли-небудь воювати проти неї» (В.Рукіс), «не бажав їхати з Росії» (М.Белорусов, О.Павлов), «не вважав можливим бігти з рідної землі» (О.Мельников, В.Савостьянов), «росіяни повинні бути в Росії» (М.Астреїн) та ін.¹⁹⁴ Поручик Ігор Родкевич висловився ще відвертіше: «12 листопада залишився у Феодосії. Не хотів їхати з Росії, і жителі розсіяли мій страх перед Червоною армією»¹⁹⁴.

Бійці війська Південноросійського уряду на чолі з генералом П.Врангелем. 1920 р.

Серед тих, хто не поїхав за кордон разом з Врангелем, були люди, доля яких склалася більш ніж трагічно. На півострові залишилися ті, чії родичі потерпали від туберкульозу. Для них еміграція була подібна до смертного вироку. Родичі хворих не могли кинути своїх рідних. Більша частина тих, хто залишався, мабуть, здогадувалася про те, що саме їх чекало. Але ж, незважаючи на це, вони залишалися. Зберігся опитувальний листок Євгена Беліловського, який взагалі не брав участі у революційних подіях того часу. В ньому він писав: «У Крим я прибув для того, щоб бути... у присудженої до смерті від туберкульозу дружини моєї, що знаходиться тут у санаторії і дати їй можливість, мабуть, останні дні, тижні пробути без гострої форми». Єдине, про що він просив більшовиків після свого арешту, це: «Через невідомість свого положення хочу просити порушити клопотання перед подальшою інстанцією, якщо дозволять мені не виходити звідси, не забирати мене з Ялти нікуди, тому що єдине в житті близьке моє і дороге, це моя сім'я в особі вмираючої дружини, яка знаходиться тут у дуже тяжкому стані, і мої помисли спрямовані до того, як би допомогти їй». Резолюція переможців на цю жагучу мольбу чоловіка, на очах у якого вмирала його дружина, була цілком стандартною — «Розстріляти»¹⁹⁵.

Один з очевидців подій, які відбувалися під час захоплення міст Криму військами Червоної армії, розповідав: «У понеділок, 2 листопада за ст. ст. 1920 р., у Сімферополь стали вступати війська Червоної армії, розлючені й обдерті... Увійшовши в місто, солдати накидалися на жителів, роздягали їх і відразу, на вулиці, натягували на себе віднятий одяг, шпурляючи свою роздірану солдатську нещасному роздягненому. Бували випадки, коли той самий громадянин по чотири рази піддавався подібному пере-

Члени Реввійськради Південного фронту М.Фрунзе і С.Гусев приймають парад частин Червоної армії, які відправляються на врангелівський фронт. 1920 р.

вдяганню, тому що наступний за першим солдат виявлявся ще більш обірваним і спокушався на більш цілий одяг свого попередника і т.д. Хто тільки міг із жителів, поховалися по підвалах і затишних місцях, боячись потрапляти на очі озвірілим червоноармійцям... Наступного дня, у вівторок, почався грабіж винних магазинів і повальне пияцтво червоних. Вина, розлитого в пляшки, не вистачило, почали відкривати бочки і пити просто з них. Будучи вже п'яними, солдати не могли користуватися насосом і тому просто розбивали бочки. Вино лилося усюди, заливало підвали і виливалося на вулиці. В одному підвалі у вині втопилося двоє червоноармійців, а Феодосійською вулицею від будинку виноторговця Христофорова тік досить широкий струмок суміші червоного і білого вин, і червоноармійці, які проходили вулицею, черпали з нього іноді навіть шапками і пили вино разом із брудом. Командири самі випускали вино з бочок, щоб скоріше припинити пияцтво і відновити який-небудь порядок в армії. Пияцтво тривало цілий тиждень, а разом із ним і всілякі, часто найнеймовірніші, насильства над мешканцями. Як тільки закінчилося пияцтво, Фрунзе організував владу (Кримревком), міліцію і припинив грабунок»¹⁹⁶.

16 листопада 1920 р. Червона армія остаточно зайняла Крим. Цей день офіційно вважався днем завершення громадянської війни, але війна продовжувалася, на цей раз — з беззбройними людьми. Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 ли-

Командний склад штабу 16-ї кавалерійської дивізії 2-ї кінної армії, яка форсувала Сиваш. 1920 р.

стопада 1920 р., Ленін заявив: «Зараз у Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, переваримо»¹⁹⁷.

З полоненими теж «розібралися» цілком у «більшовицькому дусі» — шляхом масових розстрілів. Для цього 21 листопада 1920 р. було утворено т. зв. кримську ударну групу на чолі із заступником начальника Особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів Ю.Євдокимовим¹⁹⁸. За результати діяльності групи її керівника було представлено до нагороди. На нагородному листку виконуючий обов'язки начальника особливого відділу ВЧК С.Дукельський зазначив: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полководців, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд»¹⁹⁸.

По суті, сама належність людини до білої армії, незважаючи на те, як саме вона туди потрапила, наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. означала смертний вирок. Це стосувалося не лише військових, а й штабних працівників («чиновників військового часу») або тих, хто працював на складах, кузнях, конюшнях та інших службах. Так, семінарист Петро Сибірцев,

Б.Кун.

який працював в штабі Врангеля як писар, був розстріляний як «чиновник військового часу»¹⁹⁹, козак Яків Гладков — за те, що він працював «табунником у Врангеля»²⁰⁰, селянин Афанасій Коняшин — за те, що він є «зрадник і ворог РСФРР»²⁰¹. Вбивали навіть лікарів та ветеринарів.

14 листопада 1920 р. створили Кримський ревком на чолі з Бела Куном. Спочатку до його складу входили Ліде, Гавен, Меметов, Ідрісов, Давидов-Вульфсон. Незабаром його поповнила «більшовичка з немалим стажем» Розалія Землячка (Залкінд). Кримревкому були надані необмежені повноваження. По всьому півострову він розпочав утворювати органи міліції. Кількість людей, які в них працювали,

постійно збільшувалася. Таким чином, наприкінці 1920 р. у кримській міліції працювало 2 475 осіб²⁰².

Терор 1918 і 1919 рр. істотно відрізнявся від терору 1920 — 1921 рр. В перші роки, незважаючи навіть на постанови центрального уряду про планомірне використання терору, випадки розправ з «класовими ворогами» часто були стихійними і некерованими. Вони виникали зразу ж після зборів матроських та червоноармійських колективів. Поставити офіційно дозволений вказівками «зверху» терор на плановий потік у більшовиків не вистачило навіть часу. У 1920 — 1921 рр. після остаточного «воцаріння» більшовицької партії терор був повністю цілеспрямованим виконанням партійних настанов. Зрозуміло, що стихійні випадки були й у 1920 — 1921 рр., але це були лише випадки.

Отримавши телеграму від уже згадуваного Є.Скляньського, в якій говорилося: «Війна продовжиться, поки в Червоному Криму залишиться хоча б один білий офіцер», Бела Кун відреагував на неї досить своєрідно: «Троцький сказав, що не прийде до Криму, поки хоч один контрреволюціонер залишиться у Криму. Крим це — пляшка, з котрої жоден контрреволюціонер не вискочить. Оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, ми швидко підніmemo його до загального революційного рівня Росії...»²⁰³

Кримревком встановив на півострові режим надзвичайного стану, який супроводжувався жорстоким терором, що вражав навіть на тлі жахів громадянської війни. Про це свідчать скрупульозні звіти Р.Землячки на ім'я секретаря ЦК РКП(б) М.Крестинського. Наказ про початок очистки Криму від «контрреволюціонерів» віддав 16 листопада 1920 р. голова ВЧК Ф.Дзержинський шифрованою на ім'я начальника особливого відділу Пів-

денного фронту В.Манцева²⁰⁴. Для загального керівництва акцією до Криму прибув один з більшовицьких лідерів Г.Пятаков.

17 листопада Кримревком ухвалив наказ № 4, в якому вказувалося: всі іноземні піддані, всі особи, що прибули на територію Криму з червня 1919 р. (разом з Добровольчою армією), а також «всі офіцери, чиновники військового часу, робітники в установах Добрармії повинні з'явитися для реєстрації в триденний термін. Ті, хто не з'являється, розглядатимуться як шпигуни, що підлягають вищій мірі покарання за всією суворістю воєнного часу»²⁰⁵.

Реєстрація майже для всіх, хто на неї з'являвся, як незабаром виявилось, означала смерть. Тих, хто мав прикру наївність повірити у доброзичливість радянської влади, після реєстрації додому вже не відпускали. Їх збирали спочатку в солдатських казармах, а потім перевозили до в'язниці. Через кілька днів їх усіх забили. Вбивали в тюрмах, вішали на стовпах, розстрілювали в ярах за містом, топили у морі.

Поранених вбивали просто у госпіталях або санаторіях. Так, в архіві зберігаються відомості про те, що інструктор відділу народної освіти Ялти і повіту в Лівадії направив до Ялтинського політбюро при відділі управління Ялтинського повітового ревкому групу заарештованих разом із спеціальним повідомленням, в якому писав: «При цьому перепроводжую список контрреволюціонерів, які ховаються в затишних містечках міста Ялти та її округі, ховаючи свою шкуру від кари твердої революційної руки трудового народу. Інформація в списку зі слів сестри милосердя із санаторію № 10 Червоного хреста в Лівадії тов. Сумцової, дружини червоного командира Робочо-селянських Червоних військ Сумцова»²⁰⁶.

Протягом перших місяців володарювання більшовиків у Криму в місцевій пресі почали друкуватися статті, основною метою яких було обґрунтування та виправдування тих насильств, що відбувалися на півострові. Вже 24 листопада 1920 р. в газеті «Красный Крым» була надрукована постанова кримського уряду, котра розпочиналася наступними словами: «Виїзд за межі Криму тимчасово, до особливого розпорядження, заборонений». Через тиждень, 30 листопада, начальник Особового відділу 6 армії Бистрих написав статтю, що називалася цілком недвозначно — «По заслугах», — і розповідала про кількість та прізвища тих, кого було розстріляно за його наказом. 5 грудня у тій же газеті була надрукована програмна стаття «Білий та червоний терор», в якій її автор М.Марголін, між іншим, за-

Г.Пятаков.

Зруйнований залізничний міст через Сиваш. Крим, 1920 р.

значав: «Нешадним мечем червоного терору ми пройдемо по всьому Криму й очистимо його від усіх катів, поневолювачів, мучителів робітничого класу. Але він повинен бути розумний і не повторювати помилок минулого. Ми були занадто великодушні після жовтневого перевороту (! — *Авт.*). Ми, навчені гірким досвідом, вже зараз великодушничати не станемо. У звільненому Криму ще занадто багато залишилося білогвардійщини. ...Ми віднімемо в них можливість мішати нам будувати наше життя. Червоний терор досягає цілі, тому що він діє проти класу, приреченого самою долею на смерть, він прискорює його загибель, він наблизить годину його смерті! Ми переходимо у наступ!»²⁰⁷

Прізвища Б.Куна та Р.Землячки в ті часи в Криму стали синонімами терору. Поет М.Волошин розповідав про те, що Бела Кун демонстрував йому списки заарештованих, яких присудили до розстрілу, і дозволяв викреслювати кожне десяте прізвище, а одного разу, зі сміхом, викреслив з такого списку прізвище самого Волошина. На думку поета, завдяки терору з кожних трьох кримських інтелігентів загинули двоє²⁰⁸. Отже, Кун і Землячка зробили багато для розгортання червоного терору. Але не варто вважати, що лише вони винні в тому, що трапилося в Криму наприкінці 1920 — першій половині 1921 р. Неабияку роль відіграла й Кримська надзвичайна комісія та особливі відділи Червоної армії.

В Державному архіві Служби безпеки України зберігаються опитувальні листи тих, хто був заарештований у перші місяці господарювання більшовиків у Криму. У графі «У чому обвинувачується?» слідчі особливих

трійок без вагань писали: «козак», «підпоручик», «чиновник військового часу», «штабс-капітан», «доброволець», «учасник армії Врангеля» та ін. Ось типове рішення, котре було прийняте на засіданні Надзвичайної трійки Кримської ударної групи управління особливих відділів Південно-Захфронтів*: «7 грудня 1920 р. слухали особисті справи 322 чоловік. УХВАЛИЛИ: Розстріляти по нижченаведеному списку: ...Абрамов Б.С. — корнет; Багратіон О.П. — дворянин, генерал царської армії; Волков В.М. — дворянин; Воротников М.М. — дворянин; Гвоздецький М.Г. — служив у поліції; Григор'єв В.М. — прапорщик; Губський О.Я. — лікар санаторію для білих; Гурвіч В.Я. — музикант в армії Врангеля; Двірський М.Л. — товариш прокурора; Жолкевський В.С. — поручик армії Врангеля; Козачина Д.Ф. — прапорщик армії Врангеля. ... Вирок повинний бути приведений у виконання в 24 години. Голова Надзвичайної трійки Кримської ударної групи Управління особливих відділів Південно-Захфронтів тов. В.Чернобровий. Члени трійки: тт. Удріс, Гунько-Горкунов»²⁰⁹. Тобто інформація про саму людину, що містилася в анкетах, не мала для слідчих абсолютно ніякого значення. Доля «злочинця» була цілком передбачуваною вже з самого початку.

Питання в опитувальному листі ставилися з езуїтською підступністю. Так, в ньому були такі питання: «хто може підтвердити, що все те, що Ви написали, правда?», «де мешкають Ваші рідні?», «хто в більшовицькому уряді добре Вас знає?» та ін. Якщо опитувальний був досить наївним й надавав потрібну владі інформацію, він тим самим спрямовував всіх тих, чії прізвища вказував у зазначених графах, до рук надзвичайних органів на майбутнє катування та загибель. Нові заарештовані, в свою чергу, заповнювали нові опитувальні листи, в яких писали нові прізвища. І цей процес йшов далі...

Відомо, що в цей час на території Криму діяли різні органи ВЧК: особливі відділи, транспортна ЧК, морська ЧК і т.п. Між ними існували серйозні суперечності щодо «сфер впливу». Це пов'язане з тим, що Кримревком не був координуючим центром цих органів у Криму. Такий центр з'явився лише в квітні 1921 р. — Кримська обласна ЧК (КОЧК). Особливі відділи, що проводили політику терору стосовно всіх «контрреволюціонерів», були практично безконтрольними. У діях органів ЧК принципи «революційної законності» часто межували із свавіллям. Була поширена система заручників, і донос, навіть не підписаний автором, був цілком достатнім приводом для арешту як людини, на яку він був написаний, так і всієї її родини.

Разом з ЧК у терорі брали участь й частини Червоної армії та її особливі відділи. Це виявилось у допомозі проведенню продрозкладки, діяльності комендатур, які в ряді випадків могли застосовувати й позасудові розправи. Є факти прямого зіткнення між ЧК та Червоною армією на ґрунті «різного розуміння своїх владних повноважень»²¹⁰.

* Так у документі. — *Авт.*

Перед чекістами на півострові стояли «масштабні завдання у справі боротьби з контрреволюційним елементом». Умовно їхню діяльність можна поділити на два етапи. Перший — це період масового терору після перемоги над Врангелем, спрямований проти колишніх білих офіцерів та всіх інших «антибільшовицьких сил», які перебували в той час у Криму. Другий — це масова перевірка «сигналів» про антирадянську діяльність осіб після вигнання Врангеля. Сигнали почали надходити відразу до компетентних органів від «пильних товаришів». Під перевірку потрапляли особи різного віку, статі та соціальної приналежності.

Заповнюючи опитувальний лист, син лікаря Ілля Островерхов на питання про своє ставлення до радянської влади відповів «визнаю і підкоряюся». Рішення щодо нього було прийняте стандартне — розстріляти як «прихованого ворога»²¹¹.

Траплялися й цілком абсурдні підстави для арешту. Лимарю Піастро ставили за провину те, що він постачав армію Врангеля сідлами й іншими «шкіряними товарами». Однак, на відміну від багатьох інших, йому досить пощастило, адже Піастро звільнили з стандартним для того часу формулюванням «за недоведеністю обвинувачень»²¹².

У документі, підписаному Р.Землячкою ще на початку грудня 1920 р., зазначалося: «Шляхом реєстрацій, облав і т.п. було проведено вилучення офіцерів та солдат, які слугували у військах Врангеля. Більша кількість врангелівців та буржуазії була розстріляна. Наприклад, у Севастополі із затриманих під час обшуків 6 тис. осіб відпущено 700, розстріляно 2 тис. осіб, решта знаходяться в концентраційних таборах (родини тих, кого було розстріляно, висилалися з Криму. — *Авт.*). Дії особливих відділів спричинили масу клопотань з боку місцевих комуністів — завдяки їхньому зв'язку з дрібною буржуазією — за тих або інших заарештованих. Областком вказав на неприпустимість масових клопотань та запропонував партійним бюро в жодному разі не давати санкції на подібні клопотання, а навпаки, надати дійову допомогу особливим відділам в їх роботі з остаточного викорінення контрреволюції»²¹³.

Звичайно, не всі в Криму підтримували цю спрямованість на масовий терор. Так, про невдоволення та розгубленість свідчить, наприклад, протокол № 1 засідання бюро Севастопольської парторганізації, датований груднем 1920 р. Серед питань, які розглядалися на цьому засіданні, є й таке: «Про ставлення організації РКП до становища, яке склалося в місті в зв'язку із арештами та обшуками». В ході довгих дебатів та суперечок було прийняте рішення «провести агітацію серед робітничих мас про необхідність викорінення контрреволюціонерів»²¹⁴.

Кун та Землячка продовжували надсилати реляції до ЦК РКП(б), в яких наполягали на тому, щоб «забрати з Криму всіх «м'якотілих» — Ю.Гавена («через його недостатню твердість та стійкість»²¹⁵), С.Бабахана, І.Фірдевса, першого редактора газети «Красный Крым», колишнього меншовика П.Новицького, Л.Немченка та багатьох інших, а замість них прислати з Москви «перевіраних» товаришів. У керівництві Криму розпочався

конфлікт, який закінчився відізванням Куна та Землячки. Важливу роль у цьому відіграв відомий діяч М.Султан-Галієв.

Ім'я татарського революціонера М.Султан-Галієва на довгі десятиліття було викреслене з історії. Повна реабілітація відбулася тільки наприкінці 80-х років (по смертно). Більша частина революційної діяльності М.Султан-Галієва пов'язана з роботою в Казані та Москві. В Криму М.Султан-Галієв був лише один раз, але його приїзд мав далекосяжні наслідки.

Незручний та різкий у міркуваннях М.Султан-Галієв давно викликав роздратування у вищих колах більшовицького керівництва. Незважаючи на високі посади, він з кінця 1918 р. знаходився під негласним наглядом ВЧК. Під зручним приводом «вивчити стан справ в Криму» М.Султан-Галієв з мандатом ЦК та Наркомнацу був «висланий» з Москви.

За півтора місяця роботи в Криму М.Султан-Галієв не тільки детально вивчив стан справ, а й налагодив роботу татарського бюро обкому партії, сміливо порушив питання про припинення червоного терору. У своїй доповіді «Про становище в Криму» він зазначав: «В розвитку радянської роботи були ще інші специфічні умови, які породили ненормальність її постановки. Першою і дуже великою помилкою щодо цього є надто широке використання в Криму червоного терору. За відгуками самих кримських працівників, кількість врангелівських офіцерів, яких розстріляли по всьому Криму, досягає 20 — 25 тис. Вказують, що лише в одному Сімферополі розстріляно до 12 тис. Народний поголос збільшує цю цифру для всього Криму до 70 тисяч. Найгірше, що було в цьому терорі, так це те, що серед розстріляних опинилося дуже багато робітничих елементів та осіб, які залишилися після Врангеля з щирим та твердим рішенням чесно служити радянській владі. Особливо велику невибагливість в цьому відношенні виявили надзвичайні органи на місцях. Майже немає родини, де б хто-небудь не постраждав від цих розстрілів: у того розстріляний батько, у цього брат, у третього син і т.д.»²¹⁶

Чесна та смілива доповідь М.Султан-Галієва викликала в Москві ефект бомби, що розірвалася. М.Султан-Галієв порушив неписаний партійний етикет, адже різко викрив свавілля, що творилося у Криму, назвав прізвища, конкретні факти. Ні про що подібне не згадували М.Фрунзе, М.Бухарін, М.Ульянова, Д.Ульянов, які вже побували в Криму. Про становище в Криму на весь голос заговорили в Наркомнаці та Раді національностей. Таємне ставало явним.

Р.Землячка — секретар Кримського обкому РКП(б).

У травні 1921 р. у Москві нарешті усвідомили серйозність ситуації. В Крим була надіслана повноважна комісія ВЦВК, РНК та ЦК РКП(б) на чолі з Ш.Ібрагімовим. Вивчивши стан справ, він на засіданні обласного комітету РКП(б) 16 червня 1921 р. сказав: «У Криму не все йде нормальним шляхом. По-перше, залишки червоного терору, який провадився надзвичайно жорстоко. Надзвичайний перебір в Криму надзвичайних органів, які діють порізно, і від цього потерпало населення»²¹⁷. А Велі Ібраїмов*, виступаючи на пленумі обласного комітету 22 серпня 1921 р., сказав ще більш відкрито: «Уся тактика місцевої влади в Криму спиралася на ЧК та Червону Армію, чим остаточно тероризувалося робітниче та татарське населення»²¹⁸.

Дані про масштаби червоного терору та кількість його жертв дуже різняться. Першим газетні повідомлення про жахи кримського терору 1920 — 1921 рр. зібрав та систематизував у 1923 — 1924 рр. С.Мельгунов. У своїй книзі він наводить цифру в 56 тис. осіб. Кримський історик В.Петров прийшов до висновку, що мінімальна кількість загиблих складає 20 тис. осіб²¹⁹. М.Султан-Галієв назвав цифру в 70 тис., І.Шмельов — 120 тис. загиблих²²⁰.

Виходячи з наявного у нас матеріалу, можна цілком погодитися з висновками В.Петрова про те, що «репресивні заходи не дали бажаних результатів, а навпаки, загострили політичні умови в Криму»²²¹. У травні-червні 1921 р. сплеск антибільшовицького збройного руху досяг таких розмірів, що майже цілком припинилося автогужове сполучення між повітами²²². За словами історика С.Усова, усі «спроби особливого відділу ВЧК, Чорноморського флоту, червоних частин під командуванням Й.Якіра нейтралізувати дії банд «зелених» закінчувалися провалом. Дійшло до того, що в Ялту із Сімферополя доводилося добиратися через Севастополь морем»²²³. Подолати цей рух лише збройним шляхом більшовицька влада не змогла. Надзвичайний стан залишався в Криму фактично до листопада 1921 р.

Для того, щоб остаточно зрозуміти масштаби насильств, які протягом громадянської війни відбувалися на території Кримського півострова, наведемо дуже промовисту статистику.

Чисельність мешканців лише міст півострова за період з 1917 по 1921 рр. зменшилася більш ніж на 100 тис. осіб (табл.1). Щодо сіл Криму, то тут цифри людських втрат, мабуть, значно більші, адже відомо, що деякі татарські села залишалися зовсім без мешканців.

* Велі Ібраїмов (голова Кримського ЦВКу з 1923 р.) розстріляний за сфальсифікованим обвинуваченням у 1928 р. Доля Ю.Гавена, С.Бабаханяна, І.Фірдева, П.Новицького та багатьох інших «старих» більшовиків буде такою ж — всі вони стануть жертвами сталінського терору в 30-ті роки. — *Авт.*